پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

صفحات ۷۳ - ۸٤

نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی • شماره ۳۸ • تابستان ۱۳۸۸

رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت
(مطالعه موردی: اردبیل)

دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی*[۱]، مهندس لیلا پیغامی[۲]

[۱] عضو هیئت علمی دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

[۲] دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت ابنیه و بافت، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران ، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۱۱/۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۲/۵)

چکیده:

مقاله حاضر با هدف دستیابی به الگویی مناسب جهت مداخله در بافت های تاریخی، به مطالعه موردی در زمینه شهر اردبیل پرداخته است. تحقیق حاضر بدلیل تأثیر شناخت تاریخی و کالبدی شهر در ارائه طرح، در بخش های آغازین به بررسی حوادث تاریخی، رشد، گسترش و تحولات شهر در دوران های گوناگون می پردازد. سپس برای معرفی عناصر تأثیرگذار در طراحی بافت کهن به تحلیل ساختار کهن محلات و شناسایی نقاط مهم بافت با توجه به تعاملات اجتماعی ـ فرهنگی مردم پرداخته و در ادامه معرفی طرح، در قالب پیشینه، اهداف، فرایند برنامه‌ریزی و طراحی انجام گرفته است. دستاوردهای این پروژه، شامل دستیابی به فضایی در خور تعاملات بشری امروز با حفظ استخوانبندی ارزشمند بافت و خلق فضاهای شهری با توجه به بروز جلوه‌هایی از آداب و سنن اصیل مردم در آنها و ارائه الگوها و ضوابط مشخص طراحی در بافت کهن می باشد. در این پژوهش علاوه بر مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی سفرنامه‌ها و نقشه‌ها، برداشت های میدانی نیز انجام گرفته است. مقاله پیش‌روی درصدد ارائه نمونه‌ای برای طراحی و مدیریت در بافت های کهن مشابه می باشد.

واژه های کلیدی:

اردبیل، طرح بافت قدیم، مرکز محله، تپه جمعه مسجد، بقعه شیخ صفی، بازار.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۲۰۶۱۱۸۳ ، نمابر: ۶۶۹۷۲۰۸۳-۰۲۱ ، E-mail: d.mojtaba.ra@gmail.com .

www.fekrebozorg.ir

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

مقدمه

در بستر پیچیده مناسبات و تعاملات فرهنگی در جهان معاصر، آنچه در این میان اهمیتی فزاینده می یابد حفظ روابط ارزشمند انسان و فضاهای کهن شهری است که جز با حفاظت و احیاء بافت های تاریخی که دیرزمانی تجلی‌گاه بهترین نوع اینگونه تعاملات بوده، امکان‌پذیر نخواهد بود. شهر اردبیل با دارا بودن پیشینه تاریخی و اهمیت فراوان از نظر تغییر و تحولات کالبدی، عملکردی و از لحاظ تعلق به یک تفکر خاص مذهبی[1] از قرن ها پیش مورد توجه بوده است. در گذشته‌ای نه چندان دور، شهر دارای کالبدی منسجم و یکپارچه بوده و فضاهایی چون بقعه شیخ‌صفی، بازار و جمعه مسجد تمام شهر را پوشش می‌داده‌اند، اما با ورود اولین خیابان ها، انسجام بازار، بافت و محلات مسکونی برهم ریخت. عدم تعادل ایجاد شده در بافت بر اثر نادیده گرفتن جایگاه صحیح اکثر فضاهای کلیدی همچون میادین، بازار، مساجد و معابر تاریخی که تاثیر فراوانی در برگزاری مناسب تعاملات اجتماعی از جمله انجام مراسم عزاداری دارند و بویژه از بین رفتن نظام ساختاری محلات منجر شد که مسئولان و دلسوزان به فکر چاره‌اندیشی برآیند، تا با شناخت اشتباهات گذشته، گام های جدیدی در حفظ و نگهداری از بافت قدیم شهری بردارند. بررسی شکل گیری بافت شهری تحت تاثیر شرایط تاریخی-کالبدی و نگاهی دوباره و عمیقی به رابطه شهر و سنن مردم و نهایتاً بکارگیری الگوی مناسب برآمده از بطن آنها، منطبق با زندگی امروز می‌تواند در نوع نگرش به بافت در طی اعمال نوسازی، بهسازی یا حتی توسعه مورد توجه قرارگیرد. در پژوهش حاضر نوع نگرش، مداخله و طراحی در بافت کهن اردبیل به عنوان نمونه‌ای معرفی می‌گردد. ویژگی‌های شایان توجه این بستر از جمله ساختار منظم و سیستماتیک محلات، تحت نظامی مرکزگرا و شعاعی که هم‌اکنون نیز با وجود دخل، تصرف و خیابان‌کشی‌های عجولانه همچنان روابط محله‌ای و اجتماعی خود را به خوبی حفظ کرده است، خود مؤکد صحت این گزینش است، نوشتار پیش‌رو در چهار بخش کلی ارائه می‌گردد:

- بخش اول مختص شناخت بستر طرح بر مبنای رویکردی تاریخی و کالبدی می‌باشد مبتنی بر اطلاعات باستان‌شناسانه و کتب تاریخی و فرضیاتی برگرفته از سفرنامه‌ها.
- بخش دوم شامل معرفی عوامل تأثیرگذار در طراحی بافت کهن می‌باشد از جمله شناخت ساختار کهن محلات و نقاط کلیدی در آنها و تأثیر تعاملات اجتماعی ـ فرهنگی در عوامل طراحی.
- بخش سوّم به معرفی طرح مصوب بافت قدیم این شهر، طبق اسناد و مدارک ارائه شده توسط گروه طراح می‌پردازد.
- بخش چهارم یا نتایج، دستاوردهای تأثیرگذار طرح مذکور را که در نمونه‌های مشابه قابل بسط می‌باشد، بیان می‌نماید.

۱ـ شناخت بستر طرح

۱ـ۱ـ سیر تحول تاریخی شهر:

مطالعه بافت تاریخی اردبیل با استناد بر مدارک و شواهد تاریخی امکان‌پذیر خواهد بود، زیرا تاریخ این شهر گویای شکوفایی یا افول آن در دورانی خاص می‌باشد. اردبیل از کهن‌ترین شهرهای ایران هست که قدمت آن به بیش از سی‌قرن می‌رسد. نام اردبیل برای اولین بار در لوحه‌های گلی سومریان در پنج‌هزار سال پیش بصورت اَرتا [مقدس]ثبت شده است (زنده‌دل و همکاران،۱۳۷۷، ۲). هرچند از تاریخ دقیق پیدایش اردبیل اطلاعات کافی در دست نیست، ولی اولین نسبت شهر به دوران کیانیان[2] نشان از قدمت اساطیری این شهر دارد وحاکی از آن می‌باشد که این شهر در این دوران نیز مرکز مهم نظامی و سیاسی بوده است[3]. اردبیل از دیرباز سکونتگاه انسان و سرزمینی پررونق و شاهد ورود و خروج اقوام زیادی بوده، زیرا قبل از به حکومت رسیدن مادها در دو هزار سال ق.م آذربایجان به دست اورارتوئی‌ها و اقوام محلی دیگر اداره می شده، این شهر در زمان مادها جزو ماد کوچک- ماد آتروپاتن-(به آذین، ۱۳۸۲، ۲۲ـ۲۰)، در دوره هخامنشی از مهم ترین ایالات ساتراپ‌نشین ایران (امیری،۱۳۸۴، ۸۵) و در دوره سلوکیان به نام آتروپاتکان و ایالتی مستقل خوانده می‌شده.آدام اولئاریوس ذکر می‌کند که اسکندر در سال ۳۳۱ ق.م هنگام لشکرکشی به ایران برای مدتی طولانی در اردبیل بارگاه و درباری داشته است (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸، ۹۵۱). در دوران اشکانیان نیز یکی از دوتختگاه مهم آذربایجان بوده و حفاری ها حیات آن را ثابت می‌کند. اردبیل در دوران ساسانیان در اوج شکوفایی پیش از اسلام خود بوده، زیرا که ساسانیان با تکیه بر اعتقادات دینی و ظهور زرتشت در کنار رود ارس، پیوسته آذربایجان بخصوص اردبیل را مورد مقبولیت خود قرار داده بوده‌اند. مثلاً بقایای آتشکده در روستای آتشگاه سرعین وآتشکده‌ای که مسجدجمعه بر روی آن ساخته شده نشان از اهمیت شهر دارد (امیری،۱۳۸۴، ۸۲ـ۸۱)، بخصوص پس از

www.fekrebozorg.ir

ویرانی کنزگ به دست هراکلیوس، اردبیل به مهم ترین مرکز مذهبی و سیاسی آذربایجان تبدیل شد و مقر استاندار زرین تخت عهد ساسانی،این شهر بوده. برخی بنای اردبیل را به فیروز و برخی به انوشیروان ساسانی نسبت می‌دهند که با توجه به قدمت تاریخ این شهر مردود شناخته می‌شود[۴] (به‌آذین،۱۳۸۲، ۲۶). اردبیل پس از حمله اعراب تا قبل از حمله مغول و در زمان عباسیان کُرسی آذربایجان و شهری مقدس و مرکز مبارزانی چون بابک خرمدین بوده (تصاویر۱). با آنکه پس از حمله مغول در سال ۶۱۷ هـ.ق تا سه قرن ساکت و ساکن ماند ولی همچنان در دوره تیموریان دارالارشاد و شهری مهم بوده است (ترابی طباطبایی،

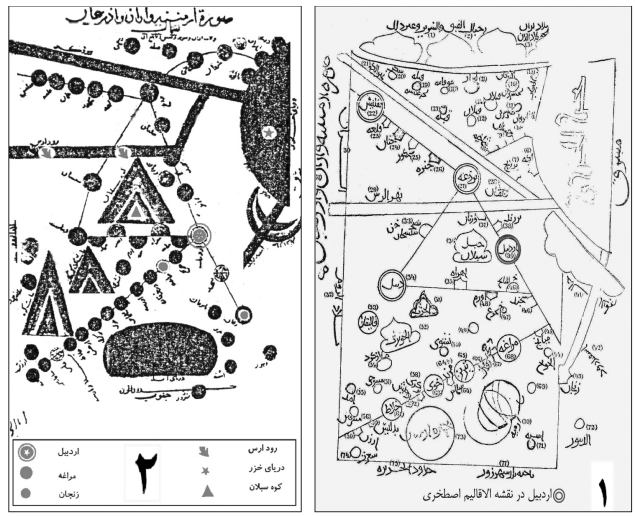

تصاویر ۱- نقشه اصطخری(۱) و ابن حوقل (۲) موقعیت مهم شهر و جاده‌های ارتباطی اردبیل در اوایل اسلام.
ماخذ: (نقشه انتهای کتب ابن حوقل،۱۳۴۵ - اصطخری،۱۳۷۳)

۱۳۵۱، ۲۵). در در دوران صفویه بود که شهر به اوج شکوفایی و مدنیت خود رسید و رونق خود را بازیافت ولی در اواخر آن، حوادث زیادی همچون حمله عثمانی ها و تاخت و تاز روس ها و افغان ها و سیل و قحطی را متحمل شد، در دوران زندیه و افشاریه در اثر لشگرکشی‌های فراوان نادر، رونق خود را از دست داد و تبدیل به یک مرکز مذهبی و زیارتگاهی شد. در دوران قاجار نیز، هرچند قلعه این شهر حاکم‌نشین بود ولی به دلیل جنگ های ایران و روس هرگز به شکوه دوران صفویه بازنگشت. اما در زمان انقلاب مشروطه در سال ۱۳۲۴ هـ.ق به دلیل وجود بندر آستارا، اردبیل از نظر بازرگانی مرکزیت خاصی در ایران یافت (صفری،۱۳۵۰، ۱۸۷). بعد از مشروطه و در دوران پهلوی اردبیل، دراثر جنگ‌ها و با احداث راه‌آهن جدید تبریز ـ جلفا آسیب‌های جدی دید و موجب مهاجرت کم‌کم مردم به تهران و تبریز شد و اگر مقبره شیخ‌صفی‌الدین نبود از خاطره‌ها محو می‌شد. اما پس از انقلاب اسلامی با استان شدن اردبیل در سال ۱۳۷۱ تحولاتی اساسی در آن رخ داد و امروزه از شهرهای فعال اقتصادی و اجتماعی است. در پایان با ترسیم دقیق نمودار بمونت[۵] و تکمیل آن توسط اسناد و حوادث تاریخی می‌توانیم دوران شکوفایی این شهر را مشاهده کنیم (تصویر۲). طبق اطلاعات نمودار بمونت، مداخلات و طرح های شهری در سال های اخیر نیز سعی در زنده نمودن بافت تاریخی این شهر بخصوص در دوران صفوی دارد که شامل بقعه شیخ‌صفی، جمعه مسجد و ارتباط آنها توسط بازار می‌باشد.

۱ـ۲ـ سیر تحولات کالبدی هسته کهن شهر

اردبیل از دیرباز سکونتگاه مردم بوده و این مستند بر شواهد باستان‌شناسی است[۶] اما در اثر عواملی همچون حملات نظامی، زلزله و آب و هوای سردسیری تعدادی از این آثار در گذر زمان از بین رفته، لذا مطالعه‌ی متَقن در مورد هسته اولیه شهر دچار ابهام می گردد. با تکیه برکتب تاریخی و سفرنامه‌های جهانگردان و نقشه‌های موجود از شهر،که می‌توان با استفاده از آنها مراحل شکل‌گیری کالبد شهر را طبقه‌بندی نمود. نتایج هردوره به‌صورت جدول و کروکی ترسیم شده است[۷].

الف) کالبد اولیه شهر پیش از ورود اعراب و اسلام

- در مأخذکهن بنای اردبیل مانند بسیاری از شهرهای قدیمی به پادشاهان کیانی نسبت داده شده در شاهنامه آمده است:

دو فرزند ما را کنون با دو خیل
بباید شدن تا در اردبیل
به مرزی که آنجا دژ بهمن است
همه ساله پرخاش اهریمن است...
چو نزدیکی حصن بهمن رسید
زمین همچو آتش همی بردمید
زمین سر به سر گفتی از آتش است
هوا دام اهریمن سرکش است
بگشتند یک هفته گرد اندرش
به دیده ندیدند جای درش
سر بارهٔ دژ بد اندر هوا
ندیدند جنگ هوا را روا ....
بشد تا دژ بهمن آزاد شاه
خود و کیو گودرز و چندی سپاه
در دژ پدید آمد آن جایگاه
فرود آمد آن گرد لشکر پناه
یکی شهر دید اندر آن دژ فراخ
پس از باغ و میدان و ایوان کاخ
دراز او پهنای آن ده کمند
به گرداندرش طاق‌های بلند...

(به‌آذین،۱۳۸۲، ۲۰ـ۱۹)

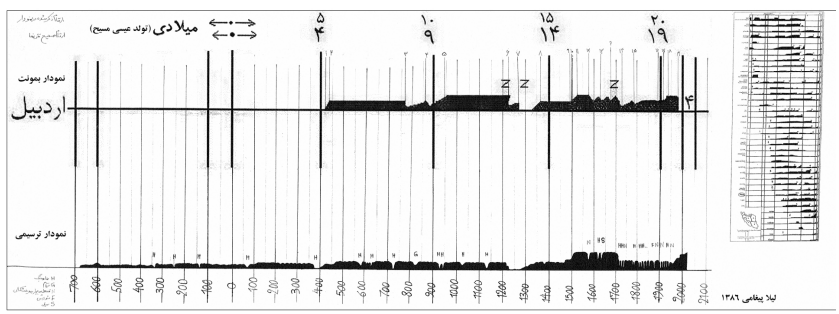

تصویر ۲ - نمودار ترسیمی در سال ۱۹۶۶ م توسط بمونت در قسمت بالا و نمودار دقیق و تکمیل شده در سال ۲۰۰۸م توسط لیلا پیغامی درقسمت پایین ترسیم شده که دوران صفویه نقطه اوج این نمودار تاریخی هست.
ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

دوره تاریخی	نیمه اساطیری (کیانیان) و مادها
توصیفات: شاهنامه فردوسی	۱ـشهر دژی مستحکم و حصاری بلند با طاقهایی بلند دارد. ۲ـیک دروازه ورودی دارد. ۳ـشهر در داخل دژ مستقر بوده. ۴ـمحوطه دژ ابتدا شامل باغ، میدان،ایوان کاخ وسپس شهر بوده. ۵ـدرازا و پهنای آن، ۱۰ کمند بوده. ۶ـطول و عرض شهر یکسان ذکر شده، لذا مربع است.

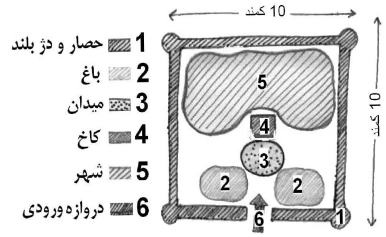

جدول ۱ و تصویر ۳- اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران اساطیری. ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

- یافته شدن سنگ‌نبشته‌های اورارتویی درقرن ۹ تا ۷ ق. م در قره‌داغ (دامنه سبلان) نشان‌دهنده شباهت آن به قلعه ـ شهرهای حصاردار اورارتویی می‌باشد که بی‌شباهت به توصیفاتی که از دژ اردبیل شد، نمی‌باشد.
- در دوران ساسانیان شهر از الگوی شهرهای ساسانی پیروی می‌کند و بگرد خودبارویی داشته که پس از حمله هون ها توسط فیروز ساسانی تعمیر شده است. در میان شهر معبد و آتشگاهی قرار داشته که به گفته باستان‌شناسان تپه جمعه مسجد، محل قبلی آتشگاه ساسانی می‌باشد(جدول۲ و تصویر ۴).

دوران تاریخی	ساسانیان (فیروز ساسانی)
توصیفات: کاوشهای باستان‌شناسی	۱ـ برپا شدن حصار شهری پس از تخریب توسط هونها (شهر حصاری مستحکم دارد.) ۲ـ معبد و آتشگاهی در بلندی وسط شهر قرار دارد. (آثار بدست آمده از زیر جمعه مسجد، انجا را به آتشگاه ساسانی نسبت می‌دهد) ۳ـ در اطراف شهر،ربض بوده است، که کاوشهای باستان‌شناسی در حومه شهر آن را تائید می‌کند . (امیری،۸۵،۱۳۸۴)

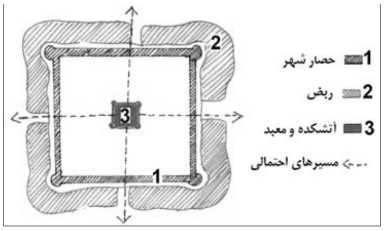

جدول ۲ و تصویر ۴- اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران ساسانیان. ماخذ: (پیغامی،۱۳۸۸)

ب) کالبد شهر از دوران اسلامی تا حمله مغول

از متون سفرنامه‌ها می‌توان کالبد شهردوران اسلامی را بازشناخت، از گفته‌ها ـ در جدول اشاره شده ـ برمی‌آید که اردبیل در قرن ۴ هـ.ق نمونه کاملی از شهرهای اسلامی است. میدانی میانی که در اطراف آن دیوان‌ها و بازار و مسجد جامع قرارداد و آثار بدست آمده از زیر جمعه مسجد تعلق مسجد اولیه به دوران آل‌بویه را تائید می‌کند که می‌توان جای مسجد اولیه را بروی آتشکده پیشین تصور کرد و شهر حصاری دارد با چندین دروازه در مسیرهای اصلی(جدول ۳ وتصویر ۵).

دوران تاریخی	اوایل ورود اعراب تا سلجوقیان
توصیفات: ابن‌حوقل (۳۶۷ هـ . ق)	۱ـ بزرگترین شهر است. ۲ـ لشگرگاه و دارالاماره و دیوانها دارد. ۳ـ دوسوم فرسخ در دوسوم فرسخ وسعت توابع آن هست. ۴ـ بارویی داشته که ویران شده. (ابن‌حوقل، ۱۳۴۵، ۸۳)
ناصرخسرو (۳۷۲هـ .ق)	۱ـ مرکز آذربایجان و شهری بزرگ است. ۲ـ گرد خود بارو و حصار دارد .(ناشناس، ۱۳۷۲، ۴۱۶ ـ ۴۱۵)
اصطخری (قرن۴هـ.ق)	۱ـ بزرگترین شهر است ۲ـ دوثلث فرسخ در دو ثلث فرسخ وسعت دارد.[شهر مربع است] ۳ـ حصاری دارد که ۴ دروازه در آن تعبیه شده است. ۴ـ پادگانی در شهر است .(اصطخری، ۱۳۳۷، ۱۸۷ ـ ۱۸۶)
ابن‌مسکویه (قرن۴هـ .ق)	۱ـ بزرگترین شهر است. ۲ـ حصاری استوار داشته.(صفری، ۱۳۵۰، ۱۰۳)
نتایج نگارنده	۱ـ اگرجمعه‌مسجد را در جای آتشگاه پیشین درنظر بگیریم،در وسط شهر مسجدی است. (در سال۳۴هـ .ق مسجدی در شهر برپا بوده.) ۲ـ اگر ربض قبل از اسلام باقی باشد، در اطراف شهر قرار دارد. ۳ـ شهر عناصری دیگر دارد که احتمالاً در مرکز شهر و اطراف مسجد مستقر باشند. ۴ـ اگر طبق حفاری‌های انجام شده در اطراف جمعه‌مسجد، مسیر بازار را بصورت صلیبی درنظر بگیریم، مسجد در وسط واقع می‌شود.

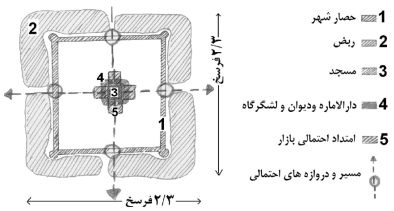

جدول ۳ و تصویر ۵ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در اوایل ورود اعراب تا سلجوقیان. ماخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

ج) کالبد شهر از حمله مغول تا دوران صفوی

از قرن پنجم تا حمله مغول ها، شهر همچنان اهمیت خود را حفظ کرده و برج و باروی محکمی داشته که در قرن۷ در اثر حمله مغول ها ویران می شود. تنها بنایی که باقی می ماند جمعه مسجد بوده. طبق سفرنامه‌ها (جدول ۴) شکل صلیبی بازار، تاثیرات معماری آن دوران را نشان می‌دهدکه حول کانون مسجد جمعه شکل گرفته و تعداد دروازه‌های شهر که به احتمال قوی هرکدام به یکی از راسته‌های اصلی بازار منتهی می‌شده، چهار عدد بوده، در این میان اشاره به قلعه منیعی شده که احتمالاً این قلعه مرکز حفاظتی شهر و حالت دیده‌بانی داشته است.[۸] باوجود مسجد جامع و موقعیت بازار و ارگ حکومتی (قلعه) شکل‌گیری شهر در دوران اسلامی از نوع شرقی یعنی مرکزیت سه فضای حکومتی، دینی و اقتصادی در شهر، تبعیت می کند (تصویر۶ و جدول ۴).

د) کالبد شهر در دوران حکومت صفویه

اردبیل در دوران صفویه اوج شکوفایی مدنیت خود را داشت و پیدایش و ظهور خاندان صفوی تاثیر فراوانی بر سیما و کالبد شهر گذاشت، مثل ساخت خانقاه‌ها و زوایا و مقابر پیران،از جمله ایجاد مجموعه مزار شیخ‌صفی‌الدین و از طرفی نیز قرارگیری بر سر راه جاده ابریشم، اردبیل را به اوج رونق خود در دوران اوایل و اواسط صفویه رساند. الگوی شهرسازی مدون دوران صفوی جای خود را در بستری مردمی باز کرد، به همانگونه که در اصفهان به منصه ظهور رسیده بود؛ پیوستگی فضاهای شهری و ساخت میادین بزرگ که در اطراف خود اصلی‌ترین اندام‌های درون‌شهری را جای داده بودند. ارتباط جمعه‌مسجد و بقعه شیخ‌صفی توسط بازار و راسته‌هایی که به

www.fekrebozorg.ir

دوران تاریخی	سلجوقیان و قبل از صفویه
توصیفات: یاقوت حموی (۶۱۷ هـ . ق)	۱ـ شهری آباد و پرجمعیت و وسیع است. ۲ـ برج و بارویی داشته که در اثر حمله مغول ویران شده .(حموی بغدادی، ۱۳۸۲، ۱۸۲)
مقدسی (۶۵۸ هـ . ق)	۱ـ مرکز آذربایجان و شهری وسیع است. ۲ـ قلعه منیعی دارد. ۳ـ بازار آن به شکل صلیب است و مسجدجامع در وسط صلیب است. ۴ـ شهر چهار دروازه دارد. ۵ـ در بیرون قلعه، حومه‌ای بزرگ و ربضی آباد دارد. ۶ـ حمامهای پاکیزه دارد. ۷ـ قشون مرتب و حقوق بگیر دارد. [لشکرگاه دارد] (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۶۰)
حمدالله ستوفی (۷۵۰ هـ ق)	۱ـ مزارع و کشتزار فراوان دارد. (صفری، ۱۳۵۰، ۱۱۱)

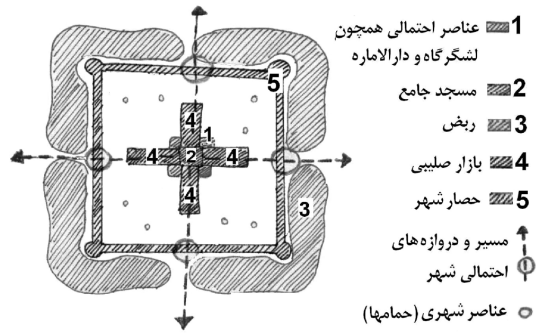

جدول ۴ و تصویر ۶ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران سلجوقیان و قبل از صفویه.
ماخذ :(پیغامی، ۱۳۸۸)

مرکز محلات ختم می‌شد، قوت بیشتری گرفت. در دوره صفویه اردبیل اولین شهر از نظر لوله‌کشی آب و نحوه تقسیم آن محسوب می‌شد. اما در اواخر صفویه کم‌کم رونق خود را از دست داد و مسلهٔ حیدری و نعمتی باعث دوگانگی در محلات شد که منجر به فشردگی کالبد محلات و عدم گسترش و توسعه آنها گردید(تصویر ۷ و جدول ۵).

هـ) کالبد شهر در دوران قاجاریه

اردبیل بعد از دوران صفویه محل تاخت و تازها واتفاقات گوناگون شد ولی ساخت شهر همان بود که در دوران صفوی پی افکنده شده بود؛ میدان‌های اصلی و راسته‌های مهم منتهی به آنها، بازار که در مرکز شهر بود و ارتباط سنتی آن با امتداد اصلی محلات و دروازه‌ها. اما بازار کم‌کم اهمیت خود را از دست داد، بخش هایی از آن چون راسته قیصریه متصل به میدان اصلی و سراهای همجوار آن تخریب و در جایی دیگر که هم‌اکنون مستقر است قرار گرفت و با این جابجایی ارتباط بین مقبره شیخ صفی تا تپه جمعه‌مسجد، دگرگون و تضعیف شد ،کم‌کم در اواخر قاجار با احداث نارین قلعه و حصاری در اطراف شهر ارتباط جمعه‌مسجد با بقعه شیخ‌صفی کاملاً قطع شد و جمعه‌مسجد در بیرون حصار نخستین قرار گرفت[9] که این تحولات در نقشه ترسیمی روس ها در سال ۱۸۲۷ م قابل مشاهده می‌باشد. در دوران اواخر قاجار و اوایل افشاریه، بازارهای شهر به علت برقراری ارتباط بین روسیه، آستارا و اردبیل رونق نسبی گرفت و رشد و گسترش محلات شهر در لوای همان شش محله اصلی صورت می پذیرفت و چندین زیرمحله بر آنها افزوده شد، بازار در مرکز شهر و حدفاصل محلات بود و کم‌کم حصار شهر از لحاظ کاربردی و تعریف لبه شهر منسوخ شد(تصاویر ۸ و ۹).

دوران تاریخی	اغاز صفویه و صفویه
توصیفات: ابن‌بزاز (۷۶۰ هـ .ق)	۱ـ شهر ۵ دروازه یا بیشتر دارد. ۲ـ دروازه‌ها عبارتند ازفقاعیان، رئیس سعد، نوشهر، اسفریس، مقابر. ۳ـ شهر بسیار بزرگ بوده، درحدی که تهیه ماهورهای پیر سحران در شرق اردبیل کنونی ،در محدوده شهر بوده است. (صفری، ۱۳۵۰، ۱۱۴ ـ ۱۱۲)
اولئاریوس (۱۰۴۶هـ .ق)	۱ـ دور شهر حصار ندارد. ۲ـ شهر کوچه‌های فراوان و ۵ خیابان اصلی دارد. ۳ـ شهر میدان مجللی دارد به اندازه ۳۰۰×۱۵۰ گام که در هر دو طرف آن دکه‌هایی وجود دارد. [اشاره به میدان عالی‌قاپو و دروازه آن می‌کند.] ۴ـ بازار رونق فراوانی دارد و از سمت میدان عالی‌قاپو به سمت بازار راه است. ۵ـ شهر عناصری چون مسجد، حمام و حتی کلیسا نیز دارد. ۶ـ مسجد آذینه در شهر در بالای تپه‌ای است .(صفری، ۱۳۵۰، ۱۳۸ ـ ۱۳۴)
تاورنیه (۱۰۴۶هـ .ق)	۱ـ خیابانهای مصفا و قشنگ دارد. ۲ـ شهر میدانی دارد به صورت مستطیل و یک کاروانسرا در کنار آن قرار دارد. ۳ـ در انتهای کوچه ارامنه کلیسا قرار دارد.
کورنلیوس دوبرون (۱۱۱۳ ه .ق)	۱ـ بازارهای زیبایی در شهر وجود دارد . ۲ـ در تصویر ترسیم شده توسط خویش به معرفی عناصر شهر میپردازد: الف)محلات شهر: طوی، قنبلان، محله نیاردور، دروازه، کافرکوچه و کمانگیر. ب) میادین شهر: میدان اصلی، کهنه‌فروشان، نفت، عالی‌قاپو. ج)دروازه‌های شهر: عالی‌قاپو، طوی، نیار، اوچدکان، اسپریس.(افشار خاص، ۱۳۶۹، ۵۴۱)

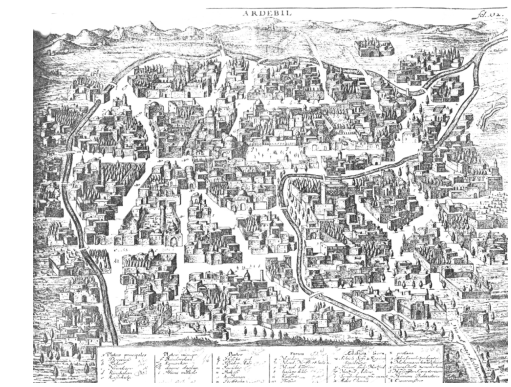

جدول ۵ و تصویر ۷- اردبیل صفوی (۱۶۳۷ م.) ترسیم دستی از آدام اولئاریوس.
ماخذ :(اولئاریوس، ۱۳۶۹ ،نقشه انتهای کتاب)

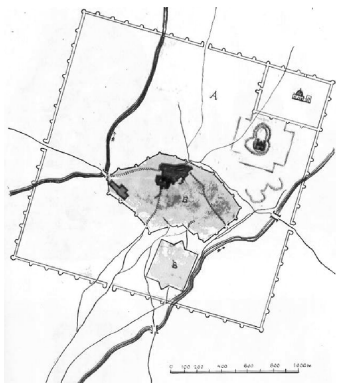

تصویر ۸- نقشه اردبیل تهیه شده توسط روس ها در قرن ۱۹م.جمعه مسجد بیرون حصار اول قرار دارد.
ماخذ : (Giyasi,27,1991)

تصویر ۹- نقشه تهیه شده توسط نظامیان بعد از احداث اولین خیابان در شهر اردبیل، اجرا بروی پارچه ابریشم.
ماخذ :(آرشیو شخصی رضازاده)

و) کالبد شهر پس از دوران قاجاریه تاکنون

اولین مداخلات شهری پس از دوران قاجار، منطبق بر خواست های خارج از مرزهای کشور بود، این مداخلات که خواست های نظامی‌گری و دسترسی‌های سریع به نقاط حساس کشور و ایجاد امنیت از بهانه‌های اصلی آن شمرده می‌شد منجر به احداث خیابان های صلیب‌وار و

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

گسیختگی بافت شهر و عناصر اصلی آن از جمله راسته‌های بازار و کشیده شدن قلب تجارت شهر به لبه‌های خیابان شد. این خیابان‌کشی‌ها به قرار زیر می‌باشد:

۱ـ احداث اولین خیابان(پهلوی:امام‌خمینی) در سال۱۳۰۷ هـ . ش، با عرض۲۴ متر، به خط مستقیم از دروازه تهران به دروازه آستارا و ویرانی تعدادی از خانه‌ها، حمام وکیل، چند کاروانسرا و مسجد سرچشمه،که بازار را به دونیم کرد(تصاویر ۱۰).

۲ـ ساخت دومین خیابان (شاه:کاشانی) در سال۱۳۳۰ هـ.ش که محله آبروان را به دروازه مشکین متصل می کرد و تمامی بازار پیرعبدالملک و حمام قدیمی و سراهای آن را تخریب کرد و تازه میدان را به دونیم کرد.

۳ـ احداث خیابان شیخ‌صفی‌الدین در سال۱۳۴۰ ـ ۱۳۳۷ هـ.ش که با تعریض راسته سنگ‌فرش شده پیشین انجام گرفت و لطمه زیادی به شهر نزد، چون منطبق با راسته قدیمی شیخ‌صفی بود[۱۰].

۴ـ احداث چهارمین خیابان (طالقانی) در سال ۱۳۴۵ هـ .ش از میدان عالی‌قاپو تا مقابل مسجد جامع و سپس ادامه آن (خیابان سی‌متری) در سال ۱۳۵۵ هـ .ش تا تپه جمعه‌مسجد، منطبق بر راستای قدیمی شهر تنها به دلیل برملا کردن بدنه تپه باستانی و ایجاد مسیری سواره از میدان عالی‌قاپو تا جمعه‌مسجد که منجر به تخریب میدان عالی‌قاپو و عناصر اصلی پیرامون آن و از بین رفتن فضاهای اطراف مسجد میرزاعلی اکبر،کاروانسراهای محمد حسن، نفت‌چی، راسته منتهی به سنگک خانه و تخریب آرد میدان و حجم زیادی از نواحی مسکونی شد(تصویر ۱۱).

۵ـ احداث کمربندی اول، خیابان ساحلی، کمربندی‌های دوم و سوم درسال های اخیر.

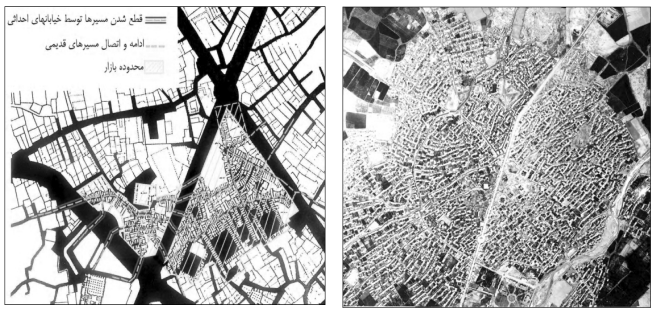

تصویر ۱۰- عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و برش بازار توسط اولین خیابان- قطع ارتباط بازار با محلات شهری. ماخذ :(نگارندگان)

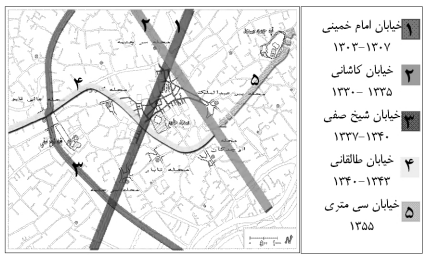

تصویر ۱۱- خیابان کشی ها و برش‌های شهری در نقشه اردبیل. ماخذ : (نگارندگان)

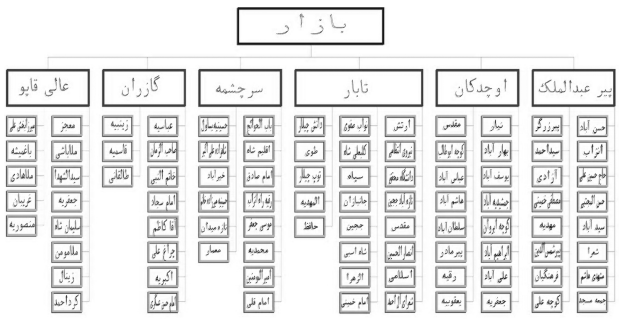

تصویر ۱۲- دیاگرام ارتباطی بازار، محلات اصلی و زیر محلات. ماخذ :(فروغی،۱۳۸۰، ۸۵)

۲ـعوامل تاثیر گذار در طراحی بافت کهن

در بخش پیشین به شناخت روند تغییرات تاریخی و کالبدی هسته شهر و شناسایی استخوان بندی اصلی آن از بقعه شیخ‌صفی تا جمعه‌مسجد دست یافتیم. در این بخش برای معرفی عناصر موثر در طراحی و مراحل برنامه‌ریزی برای آن، نیازمند شناخت ساختار کهن محلات و نقاط مهم و کلیدی در آنهامی باشیم، زیرا که حلاجی این ساختار و ثبت نتایج حاصل از آن می‌تواند در دستیابی به الگویی مناسب جهت نیل به اهداف طرح ،دارای اهمیتی درخور توجه باشدکه استناد این بررسی بر اوج این تکامل قبل از اعمال خیابان‌کشی‌های دوران پهلوی می‌باشد.

۲ـ۱) تحلیل ساختار کهن محلات

گسترش شهر اردبیل همانگونه که در بخش قبلی شرح داده شد از گذشته تاکنون از الگویی منطقی پیروی کرده و شهر به شش محله بزرگ و اصلی به نام های تابار، اوجدکان، پیرعبدالملک در منطقه حیدری و گازران، سرچشمه، عالی‌قاپو در منطقه نعمتی تقسیم می‌گردیده که به دلیل ساختار شعاعی بافت، محله دیگری بر آنها افزوده نمی‌شود و نظام توسعه آنها با شکل‌گیری زیرمحلات تحت مرکزیت این سرمحلات ششگانه، دنبال می‌گردد(تصویر ۱۲).

در این ساختار شعاعی از برخورد راسته‌های اصلی با یکدیگر و با راسته‌های فرعی‌تر مراکزی در هر محله شکل می‌گیرد که متناسب اهمیت آن عناصری از قبیل مسجد، حمام، حسینیه، واحدهای تجاری، فضاهای باز و...را در خود جای داده است. غالباً این مرکز محلات به شکل میدانی بزرگ در میان این عناصر به ویژه در مقابل مسجد همراه با آب‌نماهایی تجلی کالبدی می‌یافتند و جهت ارتباط افراد با هم، خرید و فروش نیازمندی‌ها و محل بازی کودکان عمل می‌کردند(تصویر ۱۳).

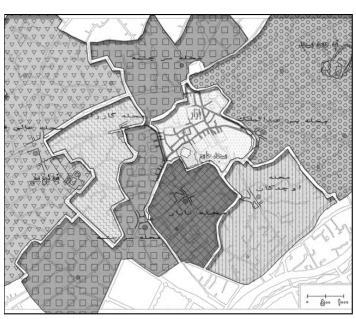

تصویر ۱۳ -محدوده محلات شش گانه بافت قدیم تا سال ۱۳۰۷. ماخذ :(افشار خاص؛ فتحی؛...،۱۳۶۹، ۷۸۷)

www.fekrebozorg.ir

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

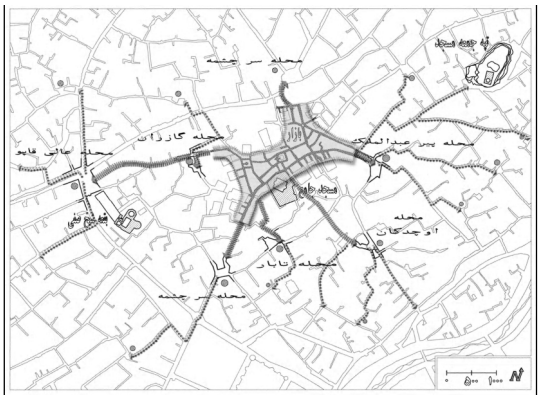

تصویر ۱۴- ارتباط محلات اصلی با زیرمحلات و بازار قبل از سال ۱۳۰۷، بازسازی به مدیریت رضازاده توسط مرحوم حاج باباصفری و دکتر مطلبی در وزارت مسکن و شهرسازی.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۱۳۶۹، ۵۵۱)

در حقیقت اصلی‌ترین اندام تشکیل‌دهنده استخوانبندی بافت قدیم اردبیل، بازار و موقعیت مرکزی آن هست که در یک جهت‌گیری از جنوب غربی به شمال شرقی با عبور از کنار مسجدجامع جدید، دو قطب اصلی شهر قدیم ـ بقعه شیخ صفی و تپه جمعه‌مسجد ـ را به هم پیوند می‌دهد و از این ستون فقرات اصلی با توجه به خصوصیات کالبدی و اجتماعی هر حوزه، شاخه‌هایی جداگشته و به مراکز محلات می‌پیوندد(تصویر ۱۴).

۲ـ۲) شناسایی نقاط کلیدی محلات در بافت کهن

برای شناسایی نقاط کلیدی محلات نیازمند توجه به تعاملات فرهنگی-اجتماعی مردم در مسیرهای پرجنب وجوش و چگونگی ارتباط آنها با عناصر تاریخی می‌باشیم که تحت‌تأثیر آداب و سنن هر سرزمینی قرار می‌گیرد. شهر اردبیل از لحاظ تاریخ جشن‌ها و مراسم سوگواری دارای پیشینه‌ای طولانی هست ودر این میان برگزاری مراسم ماه محرم از اهمیتی ویژه برخوردار می باشد. بدین ترتیب مطالعه مسیر حرکت دسته‌جات عزاداری بخصوص در میان محلات اصلی به عنوان نمونه‌ای بارز از تبلور تعاملات اجتماعی در ساختار کالبدی فضاهای شهری مورد توجه این بررسی قرار گرفت زیرا که این مسیر عزاداری مهم ترین مسیر حرکت پیاده در نظام شهر قدیم را نشان می‌دهد. عزاداری محلات شش‌گانه در بازار از روز دوم محرم آغاز می‌شود. در هریک از روزهای معین یکی از محلات با شعبات و زیرمحلات خود در بازار حرکت کرده و در مقابل مسجدجامع عزاداری می‌کند.از این‌رو،از روز دوم محرم دسته های محلات شش‌گانه به ترتیب سه روز اول نعمتی ها و سه روز بعد حیدری ها به بازار می آیند و روز جمعه بین این ایام با تعطیلی بازار مراسمی در این مکان صورت نمی‌گیرد. در روز موعود که نوبت عزاداری محله‌ای در بازار باشد، با صدای طبل و شیپور مردم را آگاه و در مقابل مسجد جمع می‌کنند و چند علم و دو اسب مزین شده با یراق ها در جلوی دسته قرار می‌گیرند و سپس بیرق محله که سمبول و نماینده محله و شعبات آن است، توسط ریش‌سفیدان محله حرکت می‌نماید.وقتی دسته عزاداران در طول مسیر خود به نزدیکی مسجد محله دیگر می‌رسند، بزرگان و ریش‌سفیدان آن در حالی که بیرق محله خود را همراه دارند به استقبال می‌آیندو حد این استقبال را از قدیم معلوم کرده اند. آنگاه بیرق دسته

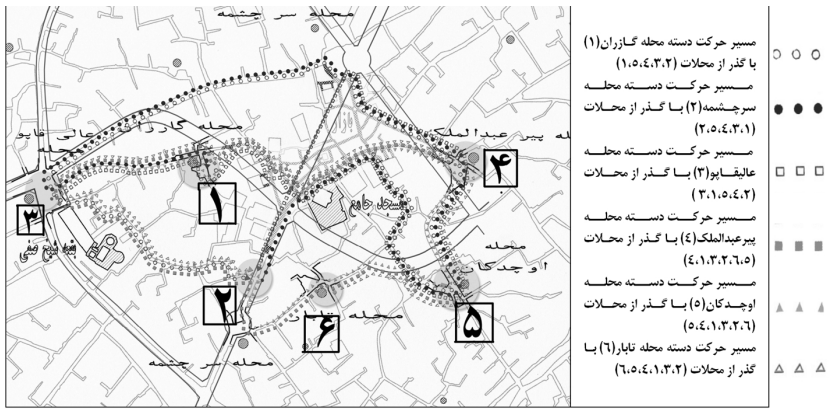

تصویر ۱۵- مسیر حرکت دسته جات عزاداری شش محله اصلی شهر در ایام محرم.
ماخذ: (فروغی، ۱۳۸۰، ۹۷)

میزبان پس از روبوسی با بیرق محله میهمان در پشت سر آن قرارگرفته و با نواختن شیپور و طبل به طرف میدانگاه مسجد میزبان حرکت می‌کنند، سپس در مقابل مسجد عزاداری کرده و پس از پذیرایی توسط محله میزبان به طرف محله دیگر حرکت می‌کنند و ریش‌سفیدان محله این بار نیز آنها را با همان شکل که استقبال کرده‌اند، بدرقه می‌کنند(فروغی، ۱۳۸۰، ۸۳ـ۷۸). در نتیجه می‌توان گفت که ویژگی‌های اعتقادی، سنن و آداب و رسوم زندگی در شهری همچون اردبیل فضاهای شهری خاصی را بوجود آورده که امروزه حتی با به‌هم خوردن نظام محله‌ای، این عناصر همچنان در زمان انجام مراسم سوگواری محرم کاملاً قابل شناسایی هستند و مسیر حرکت دسته‌جات عزاداری بین محلات اصلی از همان کوچه‌هایی صورت می‌گیرد که از مسیر تاریخی شهر قدیم باقی مانده است. لذا ضروری هست که در هنگام طراحی، این مسیرها مورد توجه قرار گیرد و از قابلیت های فرهنگ بومی و سنن مردم در بافت کهن بهره جست (تصویر ۱۵).

۳ـ معرفی طرح (طرح مصوب محدوده بافت قدیم)

۳ـ۱) پیشینه طرح:

مطالعات این طرح در شهریورماه سال ۱۳۶۶ بنا به تصمیم وزارت مسکن و شهرسازی به موازات مطالعه چند شهر دیگر در این وزارت‌خانه برپایه هویت‌های تاریخی و پلان‌شناسی شهر[11] آغاز شد. این مطالعات یکسال بعد به تاریخ ۱۳۶۷/۸/۱۲ در اطراف بقعه شیخ‌صفی به مساحت حدود ۲۰ هکتار در کمسیون ماده پنج استان تصویب و پس از یک سال دیگر، مرکز تاریخی شهر به مساحت ۱۶۵ هکتار تعیین شد. مبنای محدوده‌ای که برای بافت تاریخی در نظر گرفته شده، تشخیص تصور محوری بود که استخوانبندی و لولای هسته تاریخی شهر را شامل می‌شد؛ بقعه شیخ‌صفی و میدان عالی‌قاپو از طریق راسته بازار اصلی و مراکز محلات خود را به تپه جمعه‌مسجد ـ جایگاه اولیه بازار و مرکز شهر در اوایل اسلام ـ متصل می‌کند و در کنار این اتصال، محلات و پراکنش آثار مهم تاریخی در سطح شهر نیز در تعیین این محدوده نقش فراوانی را ایفا می‌کند

www.fekrebozorg.ir

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

تصویر ۱۶- طرح بافت قدیم همراه با عناصر شاخص.
ماخذ: (طرح تفصیلی بافت کهن اردبیل، ۱۳۷۷، ۴۰)

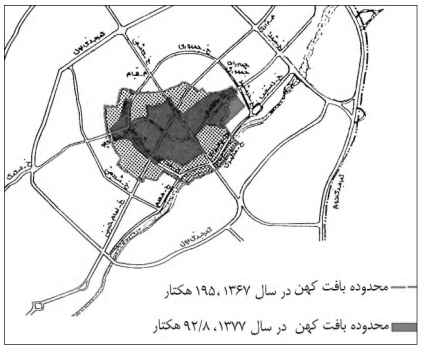

تصویر ۱۷- مقایسه محدوده بافت کهن در سالهای ۱۳۶۷ و ۱۳۷۷.
ماخذ: (طرح تفصیلی بافت کهن اردبیل، ۱۳۷۷، ۲۳)

(تصویر ۱۶). اما این طرح به علت مشکلاتی که آن زمان در وزارت مسکن و شهرسازی از نظر تصمیم‌گیری برای دخالت در بافت تاریخی پیش آمد[۱۲]، مسکوت ماند. در نهایت با وجود تلاش های پراکنده و نه‌چندان موفق سایر گروه ها پس از نه سال تعطیلی در سال ۷۸ - ۱۳۷۷ مجدداً برعهده گروه اول قرار گرفت، بنا به طرح جدید، با مدنظر قرار دادن اهداف سال ۱۳۶۷ طی بند ۲۶ کمسیون ماده پنج استان در مورخه ۱۳۷۸/۹/۲۸ طرح بافت قدیم اردبیل با کاهش وسعت در ابعاد ۹۲/۸ هکتار تصویب شد که هم‌اکنون در دست اجراء می‌باشد. در این طرح همچنان احیاء محور تاریخی جمعه‌مسجد، بازار و بقعه شیخ صفی در اولویت اول می‌باشد (تصویر ۱۷).

۳-۲) اهداف طرح:

اهداف مدنظر گروه طراح با توجه به شناخت حاصل از مراحل اولیه بررسی (کالبدی و تاریخی)، ساختار محلات و نقاط کلیدی بافت قدیم در مدتی بیش از سه سال تماس با مردم و مسئولین محلی و تحقیقات میدانی به شرح زیر می باشد:

۱- احترام به ترکیب کالبدی شهر قدیم با توجه به تامین شرایط زندگی امروزی در همان کالبد برای جلب ساکنان.

۲- ایجاد پیوند مجدد بین بازار به عنوان هسته‌ی مرکزی شهر و مراکز محلات ششگانه و زیرمحلات آن از طریق راسته‌های موجود در کالبد بافت قدیم.

۳- حفاظت از استخوانبندی شهر قدیم که تاکنون به عنوان ستون فقرات شهری بازشناخته شده است، به عبارت دیگر ارتباط کالبدی و فضایی میان بقعه شیخ‌صفی با تپه جمعه‌مسجد که از طریق راستهٔ اصلی بازار صورت می‌گیرد.

۴- احیای مجدد سراها و کاروانسراهای قدیمی و نیمه‌متروکی که از مراکز عمده تجاری شهر قدیم محسوب می‌شده‌اند.

۵- ایجاد فضاهای باز شهری و میدان ها منطبق بر الگوهای بدست آمده از نحوه ارتباط آنها با مراکز محلات مسکونی و تجاری بافت.

۶- برقراری هماهنگی لازم بین طرح پیشنهادی بافت کهن با طرح‌های توسعه و عمران (جامع و تفضیلی) جهت حفظ بهتر بخش مرکزی و قدیم شهر.

۷- تقویت بنیه اقتصادی و حیات اجتماعی در بافت قدیم جهت ایجاد شرایط مناسب برای سکونت در مرکز شهر.

۸- انحراف ترافیک سواره از داخل بخش قدیمی به خارج از آن که موجب تقویب دسترسی پیاده در محدوده می‌شود.

۹- بازشناسی، بازسازی و مرمت عناصر با ارزش معماری در بافت قدیم از جمله طراحی و بازسازی اطراف بقعه شیخ‌صفی و پیوند منطقی آن با عناصر ارزشمند اطراف.

۱۰- تدوین ضوابط و مقررات ساختمانی و شهرداری متناسب با شرایط ویژه در بافت قدیم.

طبق موارد ذکر شده آنچه بافت تاریخی را غنای بیشتر می‌بخشد، توجه به انسان و نیازهای او به عنوان موجودیست که جهت ادامه حیات اجتماعی خویش، آفرینش محیطی مناسب را لایق است و جهت‌گیری طرح ها را نشان می‌دهد.

۳-۳) فرایند برنامه‌ریزی و طراحی:

برای دستیابی به اهداف کلی طرح و برطرف کردن نارسایی‌ها، پروسه‌ی طراحی در سه مرحله اصلی پی‌ریزی گردید:

مرحله اول: احیای استخوانبندی کهن شهر، از تپه جمعه مسجد در امتداد بازار در مجاورت مسجد جامع تا بقعه شیخ‌صفی که پوشش‌دهنده بسیاری از اهداف گروه طراحی می‌باشد.

مرحله دوم: باززنده‌سازی محلات بافت با تاکید بر نظام مرکز محله‌ای کهن.

مرحله سوم: ارائه ضوابط و مقررات جهت دستیابی به سیمای شهری هماهنگ و بهینه در بافت کهن.

شرح مرحله اول: گروه طراحی در جریان اولین اقدامات انجام شده طی این پروژه ارتباط سه عنصر اصلی شهر قدیم شامل تپه جمعه مسجد، بازار و بقعه شیخ‌صفی را که در پی اقدامات شهرسازی شتاب‌زده از طریق احداث سه خیابان امام‌خمینی،کاشانی و سی متری دچار ازهم گسیختگی شده بود، توسط بازآفرینی مسیر پیاده و طراحی در نقاط عطف آن، در این محدوده هدف قرارداد. این حرکت طی سه مرحله در میان چهار گره مهم این مسیر صورت گرفت (تصویر ۱۸).

- حوزه اول از میدان عالی‌قاپو در کنار بقعه شیخ‌صفی با گذر از معابر ارگانیک پشت بقعه در محله‌ی سرچشمه به تقاطع خیابان امام‌خمینی و سی‌متری منتهی می‌گردد.
- حوزه دوم از تقاطع مذکور با عبور از راسته‌ی اصلی بازار به محل برخورد این راسته با خیابان کاشانی می‌رسد.

www.fekrebozorg.ir

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

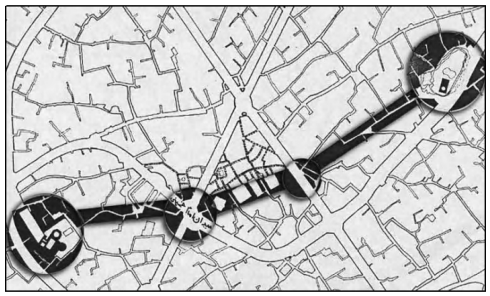

تصویر ۱۸-روند طراحی و احیای استخوان بندی کهن شهر.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۱۳۶۹، ۷۸۰)

- حوزه سوم از این نقطه با طی معابر محله‌ی پیرعبدالملک به تپه‌ی جمعه‌مسجد ختم می‌شود (تصویر ۱۹).

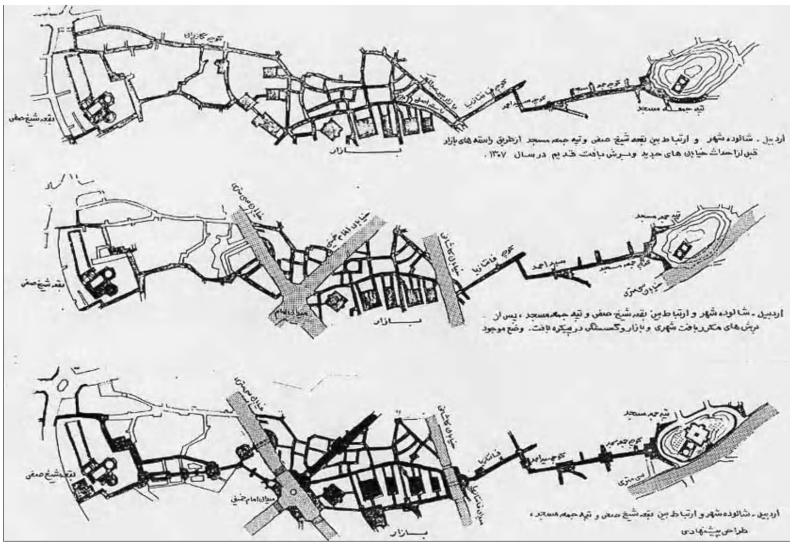

تصویر ۱۹-مرحله اول طرح احیای استخوان بندی کهن شهر طی سه مرحله.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۱۳۶۹، ۷۸۸)

طراحان با در نظر گرفتن این مراحل به شناسایی و طرح‌اندازی در نقاط عطف و مسیرهای پیاده این امتداد پرداخته‌اند:

- تعریف جدیدی از تقاطع خیابان امام‌خمینی و سی‌متری برپایه‌ی مطالعات خاص انجام شده درباره فرم میادین و نحوه ورود و دسترسی به آن تحت‌عنوان میدان امام‌خمینی (تصویر ۲۰).
- مکان‌یابی و طراحی مصلای شهر در ضلع غربی میدان امام‌خمینی در تقابل با مسجدجامع در ضلع‌شرقی آن.
- طراحی قسمتی از خیابان امام‌خمینی، حدواسط میدان امام و تازه میدان به عنوان محور پیاده به هدف باززنده‌سازی آن بخش محذوف از بازار طی احداث همین خیابان(تصویر ۲۱).
- ساماندهی بدنه تازه میدان و ورودی‌های آن.
- احیاء تقاطع راسته بازار و خیابان کاشانی در قالب طراحی میدان فانتازیا در مجاورت هتل شهرداری (تصویر ۲۲).
- طراحی فضای پیرامون تپه جمعه‌مسجد (تصویر ۲۳).
- طراحی بدنه و فضاهای مناسب شهری از جمله مراکز محلات در امتداد معابر پیاده محله‌ی پیرعبدالملک از میدان فانتازیا تا تپه جمعه‌مسجد.

تصویر ۲۰- طرح پیشنهادی میدان امام خمینی (ره).
ماخذ: (شریفی شهریور، ۱۳۷۷، ۱۲۷)

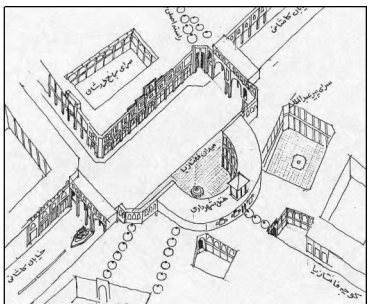

تصویر ۲۲- طرح پیشنهادی میدان فانتازیا.
ماخذ: (افشار خاص؛فتحی؛...، ۱۳۶۹، ۷۹۴)

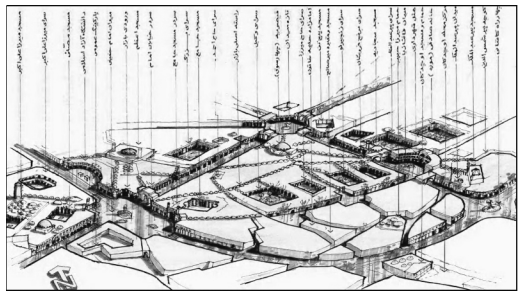

تصویر ۲۱- طرح پیشنهادی مفصل بازار از میدان امام خمینی (ره) تا خیابان کاشانی و محور پیاده تا تازه میدان.
ماخذ: (افشار خاص؛فتحی؛...، ۱۳۶۹، ۷۹۲)

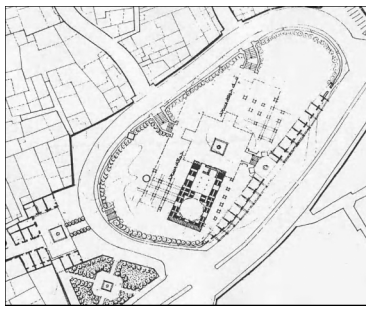

تصویر ۲۳- طراحی پیرامون تپه جمعه مسجد.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۱۳۶۹، ۷۹۴)

www.fekrebozorg.ir

www.fekrebozorg.ir پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور

شرح مرحله دوم: محلات شش‌گانه بافت کهن با وجود اختلال و ضعف در برخی از آنها، به دنبال تصمیمات و طرح‌ریزی‌های غیرمتخصصانه همچنان ساختارمنظم و ارتباط میان مراکز و زیرمحلات خود را حفظ کرده بودند، از این‌رو در گام دوم، ساماندهی این ساختار و عناصر اصلی آن (محلات، زیرمحلات و مراکز آنها) هماهنگ با ایده کلی طرح پیش‌روی طراحان قرار گرفت. جهت دستیابی به این هدف، فضاها و عملکردهایی در مراکز محلات مبتنی بر هویت گذشته و نیازهای روز ازجمله مسجد، مراکزتجاری، فضاهای شاد جهت تعاملات اجتماعی مانند: پارک های محلی و مردمی، المان هایی چون آب‌نما، ساماندهی و اصلاح معابر سواره و پیاده در محدوده طرح، پیش‌بینی گردید(تصویر۲۴).

رویکرد گروه طراح در این مرحله برای هر محله به این ترتیب می‌باشد: شناخت موقعیت و مرکز محله، زیرمحلات، عناصر بارز و شاخص آن، گذرهای اصلی، موانع و مشکلات موجود، نهایتاً ارائه ایده کلی طرح و طراحی‌های موردی (تصویر۲۵).

شرح مرحله سوم: شناخت و آگاهی صرف از مسائل و پیشنهاد راه‌حل‌های منطقی، نمی‌تواند حلال مشکلات باشد،

بلکه ارائه روش و ابزاری اجرائی لازم است که روشنگر راه باشد. بنابراین یکی از مهم ترین این ابزارها، ضوابط و مقرارت اجرایی در هماهنگی با طرح جامع و تفضیلی می باشد. این قوانین به نحوی تدوین گردیده تا با ایجاد انتظام در سیمای بافت قدیم و سازگاری با قدرت و توان اقتصادی مردم، سازمان اجراءکننده طرح نیز براحتی بتواند فعالیت‌های ساختمانی و عمرانی در حوزه‌های مختلف بافت را کنترل کند. مقررات ارائه شده بنا به اهدافی چون پیشنهاد کاربری اراضی، تراکم آنها، حفظ و زیرسازی سیمای تاریخی بافت قدیم. ضوابط حفاظتی، عمرانی و مهم‌ترین آنها حرایم بناهای تاریخی می‌باشد. به عنوان نمونه، در تعیین ضوابط طراحی برای بناهایی که در حریم اثر هنری مجموعه شیخ صفی الدین در حال احداث می باشند، سعی گردیده ارتفاع ساخته های جدید هر چه به مجموعه بقعه نزدیک تر می شوند، دقیقا کنترل گردند تا ارتفاع نقطه اوج مجموعه (گنبد الله الله) بصورت بارز تشخص پیدا کند.

تصویر ۲۴- طرح ساماندهی محلات بافت قدیم.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛ ...،۱۳۶۹، ۹۷۸)

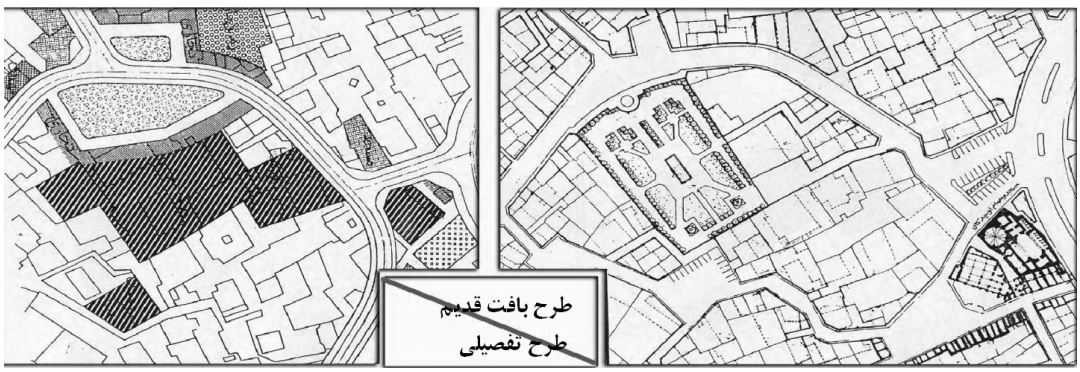

تصویر ۲۵- مقایسه طرح ساماندهی محله اوجدکان در طرح بافت قدیم با طرح تفصیلی ۱۳۶۱ (در طرح بافت قدیم فضای سبز نیاز مند محله طراحی شده است).
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛ ...،۱۳۶۹، ۸۷۶-۸۷۷)

www.fekrebozorg.ir

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

نتیجه

مطالعه بررسی الگوی مورد معرفی به عنوان نمونه در مداخلات بافت های تاریخی، توسط این نوشتار، می تواند ارائه‌دهنده روش های مناسبی در این زمینه باشد:

۱ـ احترام و تلاش در حفظ استخوانبندی قدیمی شهرها و تجهیز آنها با دستاوردهای زندگی جدید می‌تواند پاسخ‌گویی به احیاء صحیح و اصولی بافت های کهن باشد.

۲ـ خلق فضاهای شهری درخور بروز جلوه‌هایی از روحیات و سنن مردم در شادی‌ها و غم‌ها بواسطه پذیرش سریع توسط ساکنان در زمینه طراحی، نقش مهمی ایفا می‌کند.

۳ـ توجه به شخصیت و تاریخ سازه‌های معماری ارزشمند بافت کهن، با تلاش در حفظ و مرمت صحیح آنها بایستی مدنظر گروه طراح قرار گیرد.

۴ـ شناخت و بهره‌گیری از دستاوردهای نظام ارتباطاتی کهن و عناصر کلیدی آنها، یعنی شناسایی سیستم تعاملی موفق در میان مرکز محلات، بازار، زیرمحلات و عناصر شاخص آنها جهت بهره‌برداری مطابق نیازهای جدید محله، برای ارتقای کیفیت محیط و زندگی ساکنان محلات کهن ضروری است.

۵ـ تدوین ضوابط و مقررات ساختمانی و شهرسازی ازکلیات تا جزئیات برای تضمین هرچه بیشتر اهداف طرح، موردنیاز می‌باشد تا از بروز اشتباهات و اتلاف هزینه‌ها و زمان و نیروی متخصص جلوگیری شود.

در نتیجه مطالعه بافت قدیم اردبیل و توجه به نقاط مهم آن، موارد ذیل در اردبیل در حال طراحی و اجراست: طرح فرهنگی اطراف بقعه شیخ صفی الدین، مصلی شهر، مسجد سرچشمه، مسجد حاج فخر، تصویب ضوابط وحرایم بقعه جهت ثبت جهانی و... در نهایت امید است که تصمیم‌گیری‌ها و طرح‌های آتی در نمونه‌های مشابه در سایه تعمق و تعلق‌خاطری بیش از پیش به انسان و فضا، بویژه در گستره ارزشمند کهن شهرهایمان حاصل گردد.

پی‌نوشت‌ها:

۱ در اوایل قرن هشتم شیخ صفی‌الدین، اردبیل را مرکز فرقه صوفیه قرار داد و خاستگاه تفکر شیعی از این شهر بوده است.

۲ قسمت نیمه اساطیری یا طلایی تاریخ ایران، دوران کیانیان و پیشدادیان را شامل می‌شود که به بخش افسانه‌ای تاریخ مشهور است. البته در این میان افرادی چون پیرنیا و کریستین‌سن و گروهی با استناد به اوستا و داستان‌های ملی ساسانیان معتقدند که دوران کیانیان واقعی و منطبق با تاریخ می‌باشد و قبل از اشکانیان می‌زیسته‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۳۵۰).

۳ طبق روایات در دوره کیانیان،دو شاهزاده به نامهای کیخسرو و فریبرز با شرط تصرف"دژ بهمن"در پای کوه سبلان تکلیف حکومت بر ایران را تعیین کردند ،که در شاهنامه فردوسی ونزهه‌القلوب حمدالله مستوفی و قاموس‌الاعلام و... نیز به آن اشاره شده(صفری، ۱۳۵۰، ۱۵).

۴ علت انتساب شهر به پادشاهان ساسانی ،بدلیل ترمیم خرابی های شهر بوده که در اثر حملات هونهاویران شده بود (به‌آذین، ۱۳۸۲، ۲۶).

۵ فردریک بمونت، در سال ۱۹۶۶م به تهیه نموداری تحت عنوان طول عمر شهرهای تاریخی ایران اقدام کرد، در این نمودارحوادث مهم از جمله زلزله، حملات، قحطی، شرایط اقتصادی-اجتماعی- فرهنگی، انقلابات داخلی و... که در طول تاریخ (از ۷ق.م تا ۱۹۶۶م) بر هر شهری حادث شده بود، ترسیم کرد، می‌توان در این نمودارها دوران اوج و افول هر شهر و حوادث آن را مشاهده نمود (پایان نامه دوره دکترای معماری دکتر رضازاده (۱۳۵۹) تحت‌عنوان: اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنما: پروفسور آندرا برونو، دانشگاه پلی‌تکنیک تورینو، ایتالیا).

۶ تمدن شهر اردبیل به دوران‌های پیش از تاریخ بر می گردد زیرا که ابزارهای مسی و مفرغی در اراضی اردبیل و اطرافش-که در موزهٔ ایران باستان می‌باشد- حاکی از مسکون بودن این سرزمین دست کم در عصر مفرغ است، کریستی ویلسن نیز به این ابزارها اشاره می‌کند. با این که تاکنون کاوش علمی در اردبیل و اطرافش به طورکامل صورت نگرفته اما تپه های اطراف شهر شاهد مسکون بودن این سامان در دوره نوسنگی است (رئیس نیا، ۱۳۶۸، ۹۵۰).

۷ جداول و کروکی های ترسیم شده از مراحل شکل‌گیری شهر، برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد لیلا پیغامی با عنوان (بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و طراحی سردر آن جهت وحدت بخشیدن به موضوع) می باشد که هم اکنون در پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران در دست تهیه می باشد.

۸ در ترانشه‌ای که سال ۱۳۶۵ در میدان دواب شهر حفر شده،آثاری از این قلعه و دیوارهایش مشهود گردیده و در عکس هوایی نیز قابل مشاهده میباشدکه درخارج از حومه شهری دوران مغول قرار گرفته، لذا احتمالاً حالت دیده‌بانی و محافظتی از شهر را بر عهده داشته است.

۹ در دوران قاجار به علت حملات مکرر روس‌ها، شهر کاملاً حالت نظامی یافته و محدوده آن کوچکتر می شود، البته حصاری نیز در بیرون جمعه‌مسجد برپا بوده، اما بخش خارج از حصار اول، متروکه محسوب می شده و در نقشه روس‌ها قابل مشاهده می باشد.

۱۰ جهت کسب اطلاعات بیشتر مراجعه شود به مهندسین مشاور توسعه و عمران ۱۳۵۳، طرح جامع اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی.

۱۱ مطالعات این طرح به مسئولیت دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی آغاز شد که متعاقباً به تصویب طرح بافت قدیم در دو مرحله انجامید.

۱۲ در طرح اول، محدوده بزرگ بافت بعلت نبود شهرداری بافت قدیم ،جوابگویی به استعلام مردم را برای ساخت و ساز مشکل کرده بود.

www.fekrebozorg.ir

پایگاه مقالات شهرسازی کیمیا فکر بزرگ، پیشرو در ارائه خدمات آموزشی شهرسازی در کشور www.fekrebozorg.ir

فهرست منابع :

ابن حوقل (۱۳۴۵)، صوره الارض، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۳)، ممالک و مسالک، ترجمه محمدبن اسعدبن عبدالله تستری، بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار ، تهران.
افشارخاص، امیر؛ فتحی، سعید ؛ مثنوی، محمدرضا؛ مطلبی، قاسم (۱۳۶۹)، طراحی فضاهای شهری و معماری بافت قدیم اردبیل، پایان‌نامه کارشناسی ارشد ، دانشکده هنرهای زیبا ، دانشگاه تهران، تهران.
امیری، پیمان (۱۳۸۴)، در جستجوی هویت شهری اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
اولئاریوس، آدام (۱۳۶۹)، سفرنامه آدام اولئاریوس ج ۲ ، ترجمه حسن کردبچه، کتاب برای همه، تهران.
به‌آذین، داریوش (۱۳۸۲)، اردبیل (از ایران چه می دانم؟ / ۲۹)، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
پیرنیا، حسن (۱۳۸۳)، عصر اساطیری تاریخ ایران، به اهتمام سیروس ایزدی، هیرمند ، تهران.
پیغامی، لیلا (۱۳۸۸)، بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و طراحی سردر آن جهت وحدت بخشیدن به موضوع ، پایان نامه کارشناسی ارشد پردیس هنرهای زیبا ، دانشگاه تهران، تهران.
ترابی طباطبایی، سیدجمال (۱۳۵۱)،آثار باستانی آذربایجان(آثار وابنیه تاریخی شهرستانهای اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب، ...) ، انجمن آثارملی، تهران.
حموی بغدادی، یاقوت (۱۳۸۲)، معجم البلدان، ج اول، بخش نخست ، ترجمه دکتر علینقی منزوی، میراث فرهنگی کشور، تهران.
رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۶۸)، آذربایجان در مسیر تاریخ ایران، ج ۲ و ۱ ، نیما ، تبریز.
رضازاده اردبیلی، مجتبی (۱۳۵۹)، اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنما: پروفسور آندرا برونو، پایان‌نامه دکترای معماری،دانشگاه پلی‌تکنیک تورینو، ایتالیا.
رضازاده اردبیلی، مجتبی (سرپرست گروه طراحی) (۱۳۷۸ و ۱۳۶۷)، طرح بافت قدیم شهر اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
زنده‌دل، حسن و همکاران (۱۳۷۷)، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی استان اردبیل، ایرانگردان، تهران.
شریفی شهریور، محمد شریف (۱۳۷۷)، گزارش نهایی پروژه طرح میدان امام خمینی(ره)، شهرداری اردبیل ، اردبیل.
صفری، بابا (۱۳۵۰) ، اردبیل در گذرگاه تاریخ ، ج ۱ و ۳ ، انتشارات بهمن، تهران.
علیزاده، حمیدرضا؛ نواده‌پور، سیدابراهیم (۱۳۷۹)، طراحی یک میان شالوده‌ی شهری؛ طراحی معماری بخشی از محور پیاده بافت قدیم اردبیل، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد ، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد.
فروغی، افشین (۱۳۷۹)، احیاء حسینیه مجتهد و طراحی مجموعه فرهنگی تعزیه با نگاهی به سوگوارایهای محرم در اردبیل، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد ، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد .
مقدسی، ابوعبدالله‌بن محمدبن‌احمد(۱۳۶۱)، احسن‌التقاسیم فی معرفه‌الاقالیم، ترجمه دکتر علینقی منزوی، مولفان و مترجمان ایران، تهران.
مهندسین آ .ال. پ (۱۳۶۱)، طرح تفصیلی اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
مهندسین مشاور توسعه و عمران(۱۳۵۳)، طرح جامع اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
مهندسین مشاور زیستا (۱۳۷۴)، طرح تفصیلی اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
ناشناس (۱۳۷۲) ، تعلیقات بر حدودالعالم ، ترجمه میر حسین شاه ، الزهرا ، تهران.

Giyasi, J.(1991), *the Architectural Monuments of Nizami Period*, Umior, Baku.

www.fekrebozorg.ir